

‘VOOR DE ONGELUKKIGEN VAN DE WATERSNOOD’

Historisch onderzoek naar de donormotieven bij watersnoden in de negentiende eeuw

GERRIT R. BOOMSMA EN PETRA J.E.M. VAN DAM

Inleiding

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
23 (2014) 2, 68-81

Nederland heeft een rijke geschiedenis op het gebied van watersnoden en de hulp die hierbij geboden wordt. Kees Slager vertelt in zijn monografie over de watersnood van 1953 dat de hulp van de Nederlandse bevolking zo overweldigend was dat er gesproken werd over een “tweede springvloed”.¹ In het tijdsbestek van een paar dagen werd er voor acht miljoen mensen aan kleding ingezameld terwijl er ‘slechts’ 580.000 slachtoffers in het rampgebied woonden. Hoe kon zulke overdaad ontstaan? En zijn hier precedenteren voor?

Dit artikel gaat over de hulp bij watersnoodrampen in de negentiende eeuw. Een centraal concept is ‘geefcultuur’, waarbij een nader onderscheid gemaakt wordt tussen de ‘geefstructuur’, de organisatie die het geven van geld mogelijk maakt, en de ‘geefmotieven’, de motieven die individuele donors er toe bewegen geld te geven. De motieven van de donors zijn als het ware de individuele uitingen van de geefcultuur. Of, anders geformuleerd, de motieven van de donors zijn de uitdrukking van de toe-eigening van de normen en waarden die vervat zijn in de geefcultuur. De vraag naar de motieven voor het geven bij watersnood lijkt nog niet eerder gesteld te zijn en dit onderzoek wil een stap zetten om in deze lacune te voorzien.

Uit de vele watersnoden in de negentiende eeuw zijn voor dit onderzoek twee grote overstromingen gekozen, aan het begin en even na het midden van de eeuw. Hiermee kan een eerste stap gezet worden om ontwikkelingen op de iets langere termijn te traceren en te verklaren. In het jaar 1825 vond een grote Zuiderzeeoverstroming plaats. Als gevolg van diverse dijkdoorbraken op drie, vier en vijf februari overstroonden grote delen van Noord-Holland, Overijssel, Gelderland, Friesland en Groningen en 380 mensen verloren daarbij hun leven. De watersnood van 1861 betrof een rivieroverstroming veroorzaakt door een strenge winter, perioden van vorst werden afgewisseld door perioden van dooi. Het gevolg was het ontstaan van ijsdammen van kruisend ijs die grote druk op de dijken uitoefenden. Op vijf, zes en zeven januari 1861 braken de dijken bij Brakel, Nieuw-aal, Zuilichem en Poederoijen door en een maand later, na dezelfde weersomstandigheden, braken op 1 februari de dijken bij Leeuwen. Er waren slechts 37 slachtoffers, maar de Bommelerwaard, het Land van Maas en Waal en een deel van het Rijk van Nijmegen overstroonden.²

De geefstructuur is bestudeerd via literatuur en aangevuld met contemporaine krantenartikelen. De geefmotieven van de donors zijn benaderd door een geheel nieuwe bron op het terrein van de geefcultuur en de waterstaatsgeschiedenis aan te boren. In de negentiende eeuw publiceerden kranten lijsten van donors en daarbij werden ‘watersnoodverzen’ afgedrukt die de donors meestuurden met hun giften. In het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit artikel zijn twee kranten systematisch onderzocht, de *Amsterdamsche Courant* (AC) en de *Utrechtsche Courant* (UC). Omdat de UC erg weinig materiaal opleverde,

1 Kees Slager, *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* (Amsterdam 2003), 351.

2 F. Wieringa, *Watersnood in Waterland. De ramp van 182, 27^e uitgave Vrienden van de Hondsbossche, kring voor Noord-Hollandse waterstaatsgeschiedenis* (2010); A.M.A.J. Driessen, G.P. van de Ven, *In de ban van Maas en Waal. Waterschapszorg in verleden, heden en toekomst* (Tiel 2004); A.M.A.J. Driessen, ‘De hulpverlening door en vanuit Nijmegen na de watersnood van 1861’, *Jaarboek Numaga gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 43 (1996), 77-98; G.P. van de Ven e.a. (red.), *Niets is bestendig... De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht 1995).

Afb. 1. "Aankomst der Noord-Hollandsche vlugtelingen te Amsterdam op den 5 February 1825". Litho door De Burggraaff naar een tekening door A. Boëns. Overgenomen uit J.C. Beijer, Gedenkboek van Neerlands watersnood in Februarij 1825. 2 dln. ('s Gravenhage 1826).

3 Kranten zijn digitaal doorzoekbaar via: www.delpher.nl. Dit artikel is gebaseerd op de master-scriptie van Gerrit Boomsma, "Wij moeten onze land-aard niet verzaken, geven, en daar bij een rijmpje maken", historisch onderzoek naar gedrag bij watersnood in de negentiende eeuw (Vrije Universiteit 2014), http://www.uvu.vu.nl/pub/fulltext/scripts/13_1970267_0.pdf.

4 H. Liebersohn, *The Return of the Gift. European History of a Global Idea* (Cambridge 2011), 29-30.

5 R.H. Bremner, *Giving, Charity and Philanthropy in History* (London/New Brunswick 1994); A. Radley, M. Kennedy, 'Charitable Giving by Individuals. A Study of Attitudes and Practice', *Human Relations* 48 (1995) 6, 685-709; A. Komter (red.), *Het Geschenk. Over de verschillende betekenissen van geven* (Amsterdam 1997); E. van Nederveen Meerkerk, 'The will to give: charitable bequests, inter vivos gifts and community building in the Dutch Republic, c. 1600-

is het onderzoeksresultaat betreffende deze krant alleen kwalitatief meegenomen, het kwantitatieve materiaal stamt uit de *Amsterdamsche Courant* en betreft 573 verzen.³

In het onderzoek is de volgende definitie van een gift als uitgangspunt genomen, geïnspireerd door Thomas Hobbes:

Wanneer een transactie niet wederzijds is, maar slechts één van de partijen iets geeft, in de hoop daardoor vriendschap, of diensten van een ander te verkrijgen; of in de hoop daardoor een reputatie als weldoener of gunst bij een Hogere Macht te winnen; of om zijn geweten te sussen en de pijn van het medelijden te verzachten; of in de hoop er verdiensten in de hemel mee te winnen.⁴

Vervolgens is gebruik gemaakt van sociale theorieën en concepten en de historiografie over liefdadigheid om de vele beschrijvingen van motieven rondom giften terug te brengen tot drie verschillende motieven: persoonlijk belang, reciprociteit jegens de medemens; en reciprociteit jegens God.⁵ Toegepast op bovenstaande beschrijving van een gift, kan het sussen van het geweten en verzachten van de pijn als persoonlijk belang geïnterpreteerd worden. Reciprociteit houdt de verwachting van wederkerigheid in: *do ut des*, ik geef nu zodat jij mij later weer wat terug kunt geven. Twee soorten reciprociteit worden onderscheiden, reciprociteit jegens de medemens, hieronder valt het verkrijgen van vriendschap of wederdiensten, en reciprociteit jegens God, hierbij hoort het verkrijgen van gunst bij een Hogere Macht of verdiensten in de hemel.

Naast deze individuele, persoonlijke motieven, zijn er ook collectieve motieven voor het geven van geld van private en andere organisaties aan individuele slachtoffers te on-

derscheiden. Een voorbeeld is de achttiende-eeuwse Collegiantenbeweging die zich tot doel stelde ondersteuning te organiseren voor weeskinderen en slachtoffers van natuurrampen of geloofsvervolging, en de negentiende-eeuwse Oeconomische Tak die als voornaamste doel het herstel van de lokale economie had.⁶ Deze motieven kunnen ook voor personen gespeeld hebben, maar worden hier verder buiten beschouwing gelaten.

Historiografie van de algemene geefcultuur

Zowel de geefstructuur als de geefmotieven bij watersnoden wortelen in de algemene geefcultuur, met name de liefdadigheid gericht op armen, weduwen, wezen en zieken. Uit de literatuur blijkt dat liefdadigheid in middeleeuwen en vroegmodern Nederland geheel lokaal georganiseerd was.⁷ De geefstructuur bestond meestal uit een gemengd systeem van lokale kerken, buurtgenootschappen en corporaties zoals gilden die de behoeftigen in hun eigen groep ondersteunden. Daarnaast hielpen de lokale wereldlijke overheden degenen die door de andere initiatieven om wat voor reden dan ook niet werden bijgestaan, via ondermeer armentafels, gasthuizen en hospitalen. Het financieel toezicht lag bij de bekende regentencolleges. Hoewel er meer mogelijkheden voor het innen van geld waren, kwam het leeuwendeel van de opbrengsten binnen tijdens de wekelijkse kerk- en deur-tot-deurcollectes. Er werd naar gestreefd de opbrengsten van de collectes te optimaliseren door toezicht op de frequentie en methode van collecteren. Zo werd ondermeer via vergunningen geregeld wie voor wat mocht collecteren. Sociale druk was een sterke stimulans die benut werd en ook het schetsen van een betrouwbaar beeld van de liefdadigheidsorganisatie, van de slachtoffers en van de omgang met de geïnde gelden waren belangrijk.

In negentiende eeuw veranderde dit niet. Er zijn in deze eeuw enkele pogingen tot reorganisatie via algemene armenwetten geweest, maar dat strandde op heftige tegenstand van enerzijds de kerken en anderzijds de liberalen. De enige vernieuwing die optrad was dat sinds de nieuwe grondwet van 1814, alle organisaties voor armenzorg jaarlijks een rapport moesten inleveren bij het Armenwezen.

De financiële transparantie was dus in de hele beschouwde periode een belangrijk aspect van het scheppen van een betrouwbaar beeld van de liefdadigheid.⁸ De transparantie vormt een deelverklaring van de motivatie van de donors. Men kon erop vertrouwen dat het geld goed terecht kwam.

Eind zestiende eeuw werd de bestaande geefstructuur in de Nederlanden ernstig verzwakt doordat de katholieke kerk op een andere manier moest gaan functioneren. De steden namen toen sociale zorgtaken over. Een van de opvallende initiatieven was het opzetten van loterijen om nieuwe instellingen voor behoeftigen te financieren.⁹ Zo organiseerde de stad Leiden in 1596 een loterij waarop 28.000 mensen zich inschreven. Met de opbrengst werd een opvanghuis gebouwd voor pestlijders, krankzinnigen en bejaarden. Opmerkelijk is dat als onderdeel van de festiviteiten rond de loterijen publieke voorlezingen werden gehouden van de duizenden rijmpjes die de lootjeskopers inleverden bij hun donaties. Hieruit ontwikkelde zich een speciaal genre van orale volkspoëzie, de zogenaamde prosen. Deze traditie zette zich tot tenminste begin achttiende eeuw voort. Het is niet de doelstelling van dit artikel de aansluiting tussen de watersnoodverzen en deze prosen te onderzoeken, maar wij vermoeden wel een continuïteit. Mogelijk zijn de watersnoodverzen in negentiende-eeuwse kranten geïnspireerd door de oudere traditie van prosen.¹⁰

Wat betreft de geefmotieven was het religieuze motief het belangrijkste. Twee middeleeuwse doctrines vormden samen lang de legitimering van het religieuze motief. Eén doctrine was dat men de eigen ziel kon redden door het doen van goede werken (de Zeven werken van Barmhartigheid), de andere was dat de gebeden van liefdadigheidsontvangers het reinigingsproces van de ziel van de donors in het vagevuur versnelden en de

1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 2, 241-270, aldaar 246.

6 A.M.A.J. Driessen, 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis (TWG)* 4 (1995), 67-82, aldaar 69, 79; T. Bosch, 'Natuur en Cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861', *TWG* 21 (2012), 39-47, aldaar 42.

7 Manon van der Heijden, 'De spanning tussen gemeenschap en individu: sociaal-culturele ontwikkelingen', in: K. Davids, M. 't Hart (red.), *De wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011), 127-166; *Continuity and Change* 27 (2012) 2; Een uitzondering op het patroon van lokale organisatie vormden incidentele zeventiende-eeuwse collectes verordonneerd door de Staten-Generaal voor geloofsgenoten in het buitenland, E. Boersma, 'Yrelandsche traenen gedroogd. Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor geschiedenis* 2 (2015), 201-222.

8 Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg in Nederland na 1800', in: J. Van Gerwen, M.H.D. van Leeuwen, (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam 1998), 277-282.

9 Anneke Huismans, Johan Koppenol, 'Daer compt de Lotery met trommels en trompetten.' *Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Hilversum 1991), 99, 118.

10 L. van Heerma van Voss, M.H.D. van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012) 2, 175-197; D. Teeuwen, 'Collections for the poor: Monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600-1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 2, 271-299; M.H.D. van Leeuwen, 'Giving in early modern history: Philanthropy in Amsterdam in the Golden Age', *Continuity and Change* 27 (2012) 2, 301-343; Van der Heijden,

'De spanning tussen gemeenschap en individu', 141-146.

11 Van Heerma van Voss en Van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic', 186; Van Leeuwen, 'Giving in early modern history', 324; Teeuwen, 'Collections for the poor', 280; Van Nederveen Meerkerk, 'The will to give', 246, 260.

12 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II. De periode 1400-1600* (Assen 1975), 335, 345 (Vlaanderen, Holland 1509), 436, 441, 462 (Zeeland, Holland 1530); Adriaan M.J. de Kraker, 'Two floods compared. Perception of and Response to the 1682 and 1715 flooding disasters in the Low Countries', in: N. Pfeifer, K. Pfeifer (red.) *Forces of Nature and Cultural Responses* (Dordrecht), 287-302.

13 Driessen, 'De hulpverlening door Nijmegen'; J. van Zelle, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren. Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', TWG 12 (2003), 11-20; J. de Bruin, D. Aten, *Een gemene dijk? Verwikkelingen rond de dijkzorg in West-Friesland. De watersnood van 1675-1676*, 21^e uitgave Vrienden van de Hondsbossche (2004); T. Bosch, 'Nijmegen en zijn "gryze Stroomgod". Hoogwater, strenge vorst en calamiteuze watersnoden, 1781-1861', *Jaarboek Numaga* 56 (2009), 33-53; Francien van den Heuvel, 'Hulpverlening in 's-Hertogenbosch bij de watersnoden van 1740 en 1861', elders in dit tijdschrift.

14 D. Teeuwen, *Generating generosity. Financing poor relief through charitable collections in Dutch towns, c. 1600-1800* (dissertatie UU 2014), 92 en ongepubliceerde bijlage; Roderick T. Kluver, *Watersnood en verleende hulp. Amsterdam, het Rampjaar en de Tweede Allerheiligenvloed* (BA scriptie VU 2013), begeleider Harm Pieters, MA.

15 Bosch, 'Natuur en Cultuur', 41-43.

16 Driessen, 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak', 70-72, 74.

donors zo dus spoediger in de hemel kwamen.¹¹ Na de Reformatie werden deze doctrines verlaten door het protestantse deel van de bevolking, maar het geven aan goede doelen bleef een christelijke plicht. Verder was er een diep gevoelde sociale plicht om te geven en dit gold voor arm en rijk. Ook het principe *do ut des* was een sterk motief. Vooral dit laatste motief gold voor de middenklasse die zich bewust was van het feit dat zij op een dag zelf afhankelijk kon worden van de armenzorg.

Wat betreft de drie hoofdmotieven voor het geven van geld zoals hierboven op basis van sociale theorievorming geformuleerd, blijkt uit de historische literatuur dat tot ongeveer 1800 reciprociteit jegens God en medemens de belangrijkste motieven waren en persoonlijk belang, zoals het verzachten van de pijn van medelijden, een minder belangrijke rol speelde. Bij de reciprociteit jegens God is het kenmerkend dat de tegenprestatie eigenlijk altijd in het hiernamaals lag en nooit in de vorm van beloning op aarde.

Historiografie van de Nederlandse geefcultuur bij watersnood

De meeste auteurs richten zich op de geefstructuur. Voor de periode tot 1700 is enig onderzoek gedaan over de organisatie en uitvoering van hulpverlening bij watersnood, dat geheel op lokaal niveau plaatsvond, in overeenstemming met het bovengeschetste beeld van de bestaande traditie van liefdadigheid. Provinciale overheden namen geen verantwoordelijkheid voor hulpverlening aan de individuele slachtoffers, laat staan hogere overheden. Wel bevorderden overheden de reparatie van infrastructuur en de drooglegging van gronden, via giften, het toestaan van extra heffingen, het geven van korting op en tijdelijke kwijtschelding van belastingen en het verstrekken van leningen. Ook was de overheidsreactie gericht op preventie zoals het instellen van dijkinspectiecommissies en herziening van de waterschapsorganisatie ter verbetering van effectiviteit.¹²

Incidenteel zijn er aanwijzingen dat steden de verantwoordelijkheid namen voor slachtofferhulp in hun regio.¹³ D. Teeuwen heeft in haar onderzoek naar de financiering van liefdadigheid in enkele steden speciale collectes voor hulpverlening bij watersnood gevonden in 1643 voor Den Bosch, in 1784 voor Utrecht en in 1799 voor Delft en Zwolle. Het ligt voor de hand dat de lokale bovenbeschreven instanties voor liefdadigheid voor armen en wezen en dergelijke ook bij watersnood een rol speelden in het verzamelen van geld en goederen en de organisatie van hulpverlening. Bij de overstroming van Waterland in 1675 had in Amsterdam de gewone armenzorg de verantwoordelijkheid voor de opvang van vluchtelingen uit het overstroomde gebied, de Aalmoezeniers en de Huiszittenmeesters.¹⁴

Voor de achttiende eeuw wijst Bosch op de 'proto-nationale dimensie' bij de watersnood van 1741, toen een groep Amsterdammers, die allen lid waren van de Collegiantenbeweging, de organisatie en hulpverlening opzette. Daarbij hoorden ook inzamelingsacties. Zij zetten een financiële verslaglegging op met een gedetailleerd overzicht van de inkomsten en uitgaven, wat de norm zou worden voor de later opgerichte watersnoodcommissies van staatswege.¹⁵

Anneke Driessen beschrijft hoe in 1784 de introductie volgde van standaardschadeformulieren toen de geefstructuur in de handen van de Amsterdamse afdeling van de Oeconomische Tak kwam te liggen. De slachtoffers die hulp wilden ontvangen moesten deze nauwkeurig invullen met gegevens over hun bezittingen voor de ramp en de geleden schade. In 1795 trok de staat de zorg voor de nationale waterstaat naar zich toe, maar het duurde tot 1809 voordat die een geefstructuur van hulpcommissies opzette. Deze zogenaamde watersnoodcommissies werden in principe bij elke watersnood samengesteld door provinciale gouverneurs, een stuk bureaucratie dat vanaf 1814 per Koninklijk Besluit geformaliseerd werd en mettertijd verder uitgebouwd.¹⁶ Het geld ingezameld van particulieren vormde een steeds groter aandeel in het budget van de commissies. Zij gaven zeer gedetailleerde rapporten uit waarin ze verantwoording deden over zowel de binnengeko-

men gelden en goederen, als over de manier waarop de giften besteed waren. Een vraag voor onderzoek die nog niet vaak gesteld is, betreft de normen die gehanteerd werden bij de hulpverlening. Het lijkt wel of de commissieleden vooral erop uit waren de status quo van de slachtoffers te handhaven. Mensen die veel bezaten en grote schade geleden hadden, ontvingen meer hulp dan armere mensen.¹⁷

Een apart onderdeel binnen de historiografie over de geefcultuur betreft literatuur-historische studies. Elsa den Boer geeft een inleidende overzicht van de zogenaamde liefdadigheidsuitgave.¹⁸ Dit type uitgave ontstond eind achttiende eeuw en brak door ter gelegenheid van de ramp met het kruitschip in Leiden in 1807. De liefdadigheidsuitgave heeft wortels in enerzijds de oudere bedelverzen (bedelbrieven ten behoeve van onder andere weeshuizen, dankbetuigingen, nieuwjaarswensen van werklieden en noodkrenten ter gelegenheid van rampen), die doorgaans aan de deur verkocht werden. Bovendien wortelt de liefdadigheidsuitgave in gelegenheden van journalistieke aard, zoals vlugschriften die in aanvulling op de nieuwsvoorziening van kranten verschenen. In overeenkomst met de bedelverzen hadden de liefdadigheidsuitgaven een duidelijk doel, het genereren van geld. In tegenstelling tot de bedelverzen werden de liefdadigheidsuitgaven voor een vaste prijs verkocht via de boekhandel. In de negentiende eeuw speelden uitgevers en boekhandels dan ook een actieve rol in de productie en de verspreiding van de uitgaven. In zekere zin kan men de opkomst van de liefdadigheidsuitgave beschouwen als een soort professionalisering van de bedelarij met teksten. Den Boer karakteriseert de liefdadigheidsuitgaven als 'l'art engagé', utilitaire literatuur bestaande uit stereotypische teksten, bedoeld om medelijden op te wekken en geld te genereren voor een specifieke behoeftige doelgroep, zowel door de verkoop van de uitgaven als door het opwekken van mensen om meer geld te donoren aan de liefdadigheidsinstellingen. De literatuur paste in de literaire school van Tollens, die literatuur als belangrijk middel zag om de maatschappij te hervormen.¹⁹

Binnen de negentiende-eeuwse liefdadigheidsuitgaven namen de uitgaven ter gelegenheid van watersnood een belangrijke plaats in. Den Boer onderscheidt in deze groep een aantal genres, waarvan de watersnoodpoëzie getalsmatig de belangrijkste was. Daarnaast ontstonden proza zoals romans en novellen, traktaten zoals de memorieboeken, preken, periodieken en prenten, platen en kaarten. Het aantal uitgaven lijkt in het overstromingsjaar 1861 een hoogtepunt te bereiken.

De liefdadigheidsuitgaven ter gelegenheid van watersnoden pasten in een groter geheel van culturele manifestaties, die tenminste ook gericht waren op het genereren van fondsen voor de slachtoffers. Hieronder vielen het voordragen of zingen van watersnood-literatuur, het geven van lezingen, het opvoeren van toneelstukken en concerten en het organiseren van loterijen. Merkwaardig was de grote loterij voor de overstromingsslachtoffers van 1861. Hiervoor werden vele prijzen beschikbaar gesteld door allerlei groeperingen, die wekenlang in de Ridderzaal in Den Haag tentoongesteld werden. De prijzentoontelling trok een groot publiek en de geheven toegangsgelden werden ook weer aan de slachtoffers ter beschikking gesteld.²⁰

Geefcultuur in 1825

Hoe zag de geefcultuur bij de watersnood van 1825 eruit? De geefstructuur werd geïnitieerd door de gouverneur van Noord-Holland, A.W.N. Tets van Goudriaan. Hij richtte de "Commissie tot ondersteuning der noodlijdenden door den Watersnood" op. Tets van Goudriaan bezocht op vijf februari het rampgebied bij Amsterdam. Hij liet schouten en regenten van de dorpen inventariseren wat zij aan noodhulp nodig hadden. Daarna riep hij in Amsterdam een aantal hooggeplaatste lieden bijeen, die al ervaring hadden opgedaan in 1820 toen de rivierdijken in Gelderland waren doorgebroken, om geld in te zamelen en de noodhulp te organiseren. Sommigen van hen waren verbonden aan belang-

17 Merle Vogels, *Wie kreeg wat? Een onderzoek naar de normen ter uitdeling van hulpverlening bij watersnoden in de negentiende eeuw* (BA scriptie VU 2014), begeleidt prof. dr. P.J.E.M. van Dam.

18 Elsa den Boer, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie UvA 1994), <http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=476537>.

19 Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 10-14, 36, 100.

20 Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 36, 58, 60; Harm Pieters, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', TWG 21 (2012), 48-57; Alexander Soetaert, 'Pour servir de mémoire à la postérité'. Herinneringscultuur en overstromingen in het vroegmoderne Nederland', TWG 22 (2013), 45-56, aldaar 53; L. van de Stadt, *Nederland in 7 overstromingen* (Zutphen 2013), 73-74.

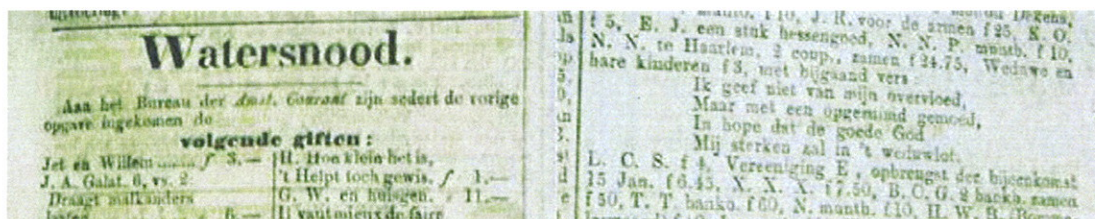
Afb. 2. "Den doorbraak achter Durgerdam. Voorgevallen in den avond van de 4e February 1825". De prent werd gemaakt om inkomsten voor de slachtoffers te vergaren. Ingekleurde aquatint door J. Numan naar een tekening door J. Claus Jr. Provinciale Atlas Noord-Holland, Haarlem, historische prenten nr. 0493.

rijke Amsterdamse gestichten of waren als dijkgraaf of burgemeester goed bekend met het overstroomde gebied. Tets van Goudriaan verbleef enkele dagen in Amsterdam om de reddingsoperaties en het sluiten van de dijk bij Durgerdam te coördineren. Hieronder viel ook het transport over water door het College Zeemanshoop. Dit was een in 1822 opgericht gezelschap om hulp aan zeelieden te bieden. Het werd gesponsord om met hun eigen sloepen en andere gehuurde vaartuigen boeren en slachtoffers te redden en het transport van voedsel en water te verzorgen. Het College stond in nauw contact met de Commissie. Ook werd er al na een dag een noodkantoor ingericht in Buiksloot, de aanlegplaats voor schepen uit Amsterdam, dat als overslag voor hulpgoederen en als tussenstation voor vluchtelingen ging functioneren.²¹

Het was de taak van de commissieleden om inzamelingsacties te organiseren en daarbij gebruikten zij de krant als communicatiemiddel. Via de krant informeerden zij hun landgenoten over de ontwikkelingen omtrent de watersnood en zo probeerden zij hen over te halen om geld te geven. De donors konden geld opsturen naar de commissieleden of inleveren bij hen thuis waarna er melding van gemaakt werd in de krant. Ook elders in het land kon men lokaal geld inleveren bij contactpersonen die zich daarvoor opwierpen en die de ingezamelde som vervolgens doorstuurden naar de commissie in Amsterdam.

Voor de analyse van de geefmotieven zijn uit de *Amsterdamsche Courant* van 1825 de verzen van de donors verzameld, die dankzij de Commissie in de krant verschenen. Ze werden vervolgens in twee fasen bewerkt en de cijfers zijn in twee tabellen bijeen gezet. Om de rijke oogst aan watersnoodverzen hanteerbaar te maken zijn ze eerst in zes inhoudelijke categorieën ingedeeld op basis van tekstanalyse, waarbij ook enige subcategorieën werden onderscheiden (bijlage, tabel 1). Tevens is vastgesteld bij welk van de drie hoofdmotieven de inhoudelijke categorieën het beste passen (bijlage, tabel 2). De absolute aantallen in de tabellen geven het werkelijke aantal verzen weer dat per categorie gevonden is in de krant. De lengte van een vers maakt hierbij niet uit. Zowel een vers van meer regels als een vers van één woord beide als één versregel gerekend. Afbeelding 3 geeft voorbeelden van beide soorten verzen. De indeling van de verzen in inhoudelijke categorieën en de toekenning van een geefmotief zijn hieronder beschreven.

²¹ Pieters, 'Herinneringscultuur', 54; Wieringa, *Watersnood in Waterland*, 7, 33-35.

slechte kwaliteit scan

Uit dezelfde hand f 2.50	1 Cor. 4 vs. 20. Het Koningrijk Gods bestaat in geen woorden, maar in kracht; muntb. 10.—	en C. C. D. Z. coup. f 12.57 en muntb. f 10, f 69.74, de werklieden van Victor le Brun, twee muntb. en geld f 23.10, V. L. B. goudsint f 10, N. N. f 1.50, V. C. X. B. f 2.50, F. H. M. f 15, B. C. en T. spaarpot Hand. 30:33 f 2.50, J. S. f 15, N. N. f 8.25, F. H. M. een pak goed, Collecte in een huizezin f 23.25, N. N. God heeft een blijmoedigen gever lief f 0.75, Collecte bij de leerlingen van eene bijzondere school:
Stip dit an, want ik een geen kraats- man, M. J. zamen 12.95	Wt. Di. 5.—	Onze ouders zijn ons voorgestaan, Zij gaven van hun overvloed, Wij geven van 't gespaarde geld, God weet het, dankbaar van gemoed, En toonen, door te lenigen Der armen bitteren nood en pijn, Dat wij discipelen van den Heer, Dat we Amsterdamsche jongens zijn. . . f 39.
Lijkenslokersknecht 1.—	B. 1 goudstukje. 10.—	D. R. 2 coup. en 10 et. f 9.50, A. M. coup. f 17.50, H. f 4.00 eene dienstbode f 1, A. A. S. bankb. f 100,
E. D. muntb. 10.—	K. M. G. 10.—	
F. J. R. en J. K. 2.—	L. eene juferrouw. 1.—	
B. O. een juferrouw. 2.50	Hengelaars-Veren- ging: Omslenoogen, onderverwijzing naar Joh. 21, vs. 3a. 20.—	
Van een dienstmeid K. T. 2.50	Totaal f 134.95	
T. v. A. coup. 10.—	Vorige opgave = 3463.70	
A. en B. 6 maanden renten 10.—	Te zamen f 3603.65	
19 Jan.		

De categorie (1) genaamd *individuele benadering slachtoffers* bevat de verzen met de meest persoonlijke typering van de slachtoffers. Uit de tekst blijkt dat de donor zich identificeerde met de slachtoffers als individuele personen met al hun emoties en dergelijke en op basis daarvan besloot te geven. In de categorie (2) *nationalistische benadering slachtoffers* zijn de verzen ondergebracht van donors geplaatst die zich uitspreken over de verbondenheid met medemens als landgenoten binnen de nationale staat. Hierbij betreft de subcategorie *medelijgend de slachtoffers*. Daarna volgt de *vriendschappelijke subcategorie*, waar de tekst meer richting een vorm van nationale identiteit gaat. De slachtoffers worden als vrienden en soms zelfs als broers of zussen beschouwd. Deze subcategorie betreft meer de gelijke relatie tussen de slachtoffers en de donors. Als laatste subcategorie is gekozen voor *onderdeel groot geheel* wanneer de tekst helemaal de medeburgers zelf betreft. De nadruk ligt erop dat ieder zou moeten doen wat hij kan, hoe klein dat ook zij. Het motief lijkt hier op een soort verzekeringspremie. Wie er ook maar in nood is (ook als dit in de toekomst ooit de donor zelf zou betreffen), mensen horen te geven omdat dit de plicht van een burger is. De *zakelijke categorie* (3) betreft de meest informatieve en neutrale benadering van de ramp en de slachtoffers, waarbij donors slechts het doel van de gift omschrijven. Het hedendaagse equivalent zou de bestemmingsgift zijn waarbij geen specificaties of wensen genoemd worden. Hoewel in onze definitie van de gift geen ruimte is voor de mogelijkheid dat mensen altruïstisch geven, zonder wat voor beloning dan ook, geven wij de donors die deze verzen kozen toch het voordeel van de twijfel. De meest voorkomende voorbeelden in de zakelijke categorie zijn: "voor de noodlijdenden", "voor de watersnood" en "voor Noord-Holland". In de categorie (4) *idealen burgerschap* hebben de verzen een belerende toon. Ze zijn niet gericht tot de slachtoffers, maar juist tot de medeburgers van de natie. De focus ligt op idealen en principes die als algemeen worden gepropageerd en de medeburgers worden opgeroepen om ook geld te doneren. Hierbij komt soms het verzekeringsmotief om de hoek kijken. De religieuze categorie (5) omvat alle verzen waarin God genoemd wordt. De tekst richt zich meer op de relatie tot God dan op de relatie tot de medemens, hoewel deze twee vaak hand in hand gaan. Wanneer de aandacht gaat naar de medemens, is deze meestal gericht op het terugbrengen van die medemens in een goede relatie tot God, waarbij de watersnood als straf van God

Afb. 3. Lijsten van binnengekomen giften in de Amsterdamse Courant. Links met initialen van de donors en een enkel kort rijmpje, rechts met watersnoodverzen. Overgenomen uit de Amsterdamse Courant, 20 januari 1861.

wordt geïnterpreteerd. Als de aandacht op de relatie met God ligt dan wordt ofwel geld als tijdelijk middel beschouwd dat God de donor gegeven heeft om er goed mee om te gaan ofwel de donor is dankbaar dat hij niet het slachtoffer is geworden van deze ramp. Er is een enkele regel waarin God expliciet genoemd wordt en die toch onder de vriendschappelijke subcategorie is geplaatst. De strekking van de tekst is namelijk dat er geen giften gegeven zouden moeten worden aan mensen van de eigen religie omdat iedere religieuze stroming even zwaar geleden heeft. Hieruit spreekt meer een nationaal dan een religieus bewustzijn en het vormt dus eigenlijk kritiek op religieus gemotiveerde donors. Tenslotte de categorie overig (6), deze bevat alle verzen waaruit niet uit op te maken valt wat de donor er mee bedoelt, soms doordat verzen onvolledig afgedrukt werden. Daarom worden deze niet in de analyse meegenomen.

Nu de indeling van de verzen in de inhoudelijke categorieën beschreven is, volgen de resultaten voor 1825. Om te beginnen het persoonlijk belang. Het gaat hierbij, zoals gezegd, om het sussen van het eigen geweten, vooral als gegeven wordt uit medelijden. De verzen betreffende persoonlijk belang staan met name in de categorie *nationalistische benadering slachtoffers*. Voorbeelden van verzen hierover zijn “uit waar kinderlijk mededogen” en “dit schenk ik uit medelij, voor de overstromers aan ’t Y”.²² Het is onwaarschijnlijk dat erkenning of verbetering van de eigen reputatie een persoonlijk motief kon zijn voor het doneren van geld. Donors werden namelijk alleen met initialen in de krant vermeld, waarmee zij konden controleren of hun geld binnen was gekomen, maar ze konden niet prat op hun schenking gaan.

Het tweede hoofdmotief, reciprociteit jegens God, is veel terug te vinden. Verzen met dit motief staan in de religieuze categorie, maar ook in de categorie *individuele benadering slachtoffers*. Vanuit vroegmodern perspectief was God de oorzaak van de goede en slechte dingen die de mensen overkwamen. Donors maakten omschrijvingen als “voor de ongelukkigen”, “de ongelukkigen door het water in N.H.” en “ten behoeven der ongelukkigen bij den watersnood”. De woordkeus ‘ongelukkig’ kan duiden op een straf van God waaronder anderen lijden maar die de donor dus niet treft, waarbij de gift als wederdaad jegens God geïnterpreteerd kan worden.²³ Daarnaast zijn er verzen waarin God of religie specifiek genoemd worden, zoals “God geeft aan ieder mensch om te geven nadat hij is gesteld”, “Dit zij de dank voor Gods genade” en “Hij, die ’s naasten smarten deelt, Zijn rampen stilt, zijn wonden heelt, Die volgt de waare Godsdienst-leer, Geeft Jesus als de stigter eer”.²⁴ Dit zijn geloofsgetuigenissen waarbij de reciprociteit is te interpreteren als de reeds verkregen of nog te verwachten genade van God.

Als laatste motief speelt de reciprociteit jegens de medemens. Ten eerste kon deze de vorm aannemen van vriendschap, waarbij de wederzijdse verwachting wordt gecreëerd dat vrienden elkaar helpen in tijden van nood. Hierbij was het mogelijk dat donors giften gaven in de hoop daar zelf in de toekomst diensten voor terug te krijgen wanneer zij in nood zouden zijn. Omschrijvingen die binnen deze categorie vallen zijn “van twee Menschenvrienden”, “Eendragt maakt magt” en “kleine bijdragen tot leeniging van groote ramp”.²⁵ De laatste versregel refereert ook aan de wetenschap dat, hoewel de gift van deze donor betrekkelijk klein is, de donor weet dat er nog meer mensen zijn die zullen geven en deze gift binnen die berg van kleine giften zijn betekenis zal hebben. Ook daaruit spreekt een band met de landgenoten die een vergelijkbare vorm van reciprociteit aanduidt. Veel verzen uit de categorie *nationalistische benadering van de slachtoffers* en soms uit *idealen burgerschap* vallen onder dit motief. Het verschil is dat bij de categorie *nationalistische benadering* de focus op de slachtoffers ligt en bij de categorie *idealen burgerschap* meer op de overige landgenoten, met het doel om door een belerend vers anderen over te halen ook geld te geven. Het is soms lastig om te onderscheiden waarom mensen burgerlijke idealen aanhaalden. Was het inderdaad om anderen over te halen (dus reciprociteit jegens de medemens) of voor verlichting van het eigen geweten (persoonlijk belang). In zulke twijfelgevallen is de versregel in beide categorieën voor 50 procent mee gerekend.

²² AC, resp. 9 en 1-3-1825

²³ M. Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002), 242.

²⁴ AC, resp. 9 en 12-3-1825.

²⁵ AC, resp. 24 februari, 9 maart en 24 februari 1825.

Ten tweede, het motief reciprociteit jegens de medemens wordt toegekend aan het aanhalen van burgerlijke idealen waarbij impliciet een verwachting gecreëerd werd, dat landgenoten deze idealen zouden delen en ernaar handelen. Dit lijkt ook weer op het motief verzekeringspremie. Deze verzen staan in de categorie genaamd burgerlijke idealen. Voorbeelden hiervan zijn “Het Nederlandsch hart dat bloedt voor ’t naasten leed, Dat schoon weldadig hart kan eigen ramp niet hind’ren, Dat hart dat vierig mint en vaak zichzelf vergeet, Dat Nederlandsche hart klopt nog in onze kind’ren”, “een weldaad blijft nooit onbeloond” en “Was ik in vermoogenden staat, Zoo gaf ’k gaarne uit een ruimen maat”.²⁶

Geefcultuur in 1861

De geefstructuur bestond in 1861 uit watersnoodcommissies op diverse bestuurlijke niveaus. Er waren lokale, provinciale en nationale commissies en de algemene commissie. De laatstgenoemde, gevestigd in Amsterdam, was verantwoordelijk voor de landelijke inzameling van giften in geld en goederen. De commissie verdeelde die over de provinciale commissies die door de Commissarissen des Konings ingesteld werden in de getroffen provincies. Zij zorgden op hun beurt voor distributie over de districtscommissies in het rampgebied zelf, meestal gevestigd in het gemeentehuis van één van de getroffen plaatsen.²⁷ De inzameling van giften zou via Amsterdam moeten gaan, maar in de praktijk werd er op veel meer plekken geld ingeleverd. Niet alleen de commissieleden stelden hun huizen ter beschikking als inzamelpunten, ook de burgemeester en de krantenredacties boden die mogelijkheid. Verder namen de redacties de berichtgeving ten aanzien van de watersnood op zich en droegen daarmee sterk bij aan het motiveren tot geven.

Afb. 4. Bezoek van de Prins van Oranje aan de in het Almoezeniersweeshuis te Amsterdam ondergebrachte slachtoffers van de watersnood uit de dorpen ten noorden van de stad op 14 februari 1825. Olieverf op doek (voorstudie) door M.I. van Bree, 1825. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnr. SK-A-4253.

²⁶ AC, resp. 12, 9 en 29-31825.

²⁷ Van de Ven, Niets is bestendig, 64.

Het resultaat van het onderzoek naar de verzen en de geefmotivatie voor 1861 is in grote lijnen hetzelfde als in 1825. Het persoonlijk belang als motief komt voor in verzen als “voor de arme kinderen die door den watersnood gebrek lijdten”, “Krisje, eene dienstbode, die droog op een eiland zit, zoo veel als hare zuster” en:

Wij geven niet van Armoed noch van Weelde,
Wij schaken nooit om Geld, dus ook niet om Gewin,
Het medelijden is 't dat deze offers teelde,
't Is Amsterdamsch gebruik, zijn ouder Burgerzin:
Dat ieder kring, naar zijn vermogen,
Helpt leed verzachten, tranen droogen.²⁸

Hierbij blijft medelijden toonaangevend (categorie *nationalistische benadering slachtoffers en idealen burgerschap*). Aangezien giften nog steeds alleen van initialen voorzien worden is het verkrijgen van erkenning of een verbeterde reputatie niet mogelijk. Opvallend is wel dat verzen langer worden, zoals te zien is aan het laatste voorbeeld.

Ook reciprociteit jegens God is in 1861, evenals in 1825, een prominent motief (categorie *religieuze categorie en individuele benadering*), zie voorbeelden als “dat God ze spoedig verlosse”, “God geeft intrest” en “Die wel doet, ja, hij smaakt genot, Wie broed'ren helpt, zegent God!”²⁹ Wat de keuze van de vorm van de verzen betreft, treedt er evenwel een opvallende verandering op. Er worden in 1861 vaak slechts Bijbelreferenties zonder tekst gebruikt, zoals “Joh. 15:12a”, “Ps 146: 5, 6, 7” en “Lucas XXI: 3”. Kennelijk wordt ervan uitgegaan dat ofwel mensen deze Bijbelverzen uit het hoofd kennen, ofwel ze die opzoeken als ze de krant lezen.³⁰ De wederdaad die uit deze teksten spreekt is te interpreteren als het uitvoeren van Jezus' wil op aarde, namelijk het helpen van hen in nood, of een vorm van evangelisatie waarbij gebruik wordt gemaakt van Bijbelteksten. Hoewel de slachtoffers door sommige donors nog steeds als ongelukkig worden bestempeld, is deze typering procentueel flink afgenomen. Verder vinden we in de religieuze categorie veel lange verzen, die zich tot heuse gedichten ontwikkelen. Een goed voorbeeld is:

De Heer van leven en van dood, Die in zoo menig' vroeg'ren nood,
Ons krachtig heeft bewezen,
Dat waar Zijn liefde 't noodig vond, dat Hij ons volk kastijding zond,
Hij zelf weêr wil genezen,
Als maar Zijn roepstem werd verstaan, En zij tot Hem ons leerde gaan,
Om Zijnen Naam te vrezen,
Ach, dat de uitkomst 't leeren moog', Dat menig knie zich voor Hem boog,
Voor Hem, den Heer der Heeren;
En smeekend voor Zijn aangezicht, Tot Hem de vuurige bederigt:
Wil, Heer! Ons hart bekeeren;
Opdat ons zoo de watersnood, Ontvlieden leer' den eeuw'gen dood,
Om eeuwig U te eeren.³¹

Als laatste motief is reciprociteit jegens de medemens sterk vertegenwoordigd, met name in de categorieën *nationalistische benadering slachtoffers en burgerlijke idealen*. De versregel “Als ieder een broodje geeft dan worden ze allen verzadigd” weerspiegelt een burgerlijk ideaal, net als “Die geeft naar hij heeft, is waard dat hij leeft” en “Weldadigheid, gewis dat woord, wordt niet vergeefs door ons gehoord, wij helpen met elkander, Een gift al is zij nog zoo klein, Zal daar die menschen welkom zijn, zij vroegen nooit vergeefs den braven Nederlander”.³² Deze verzen geven aan hoe Nederlanders zich behoorden te gedragen en de norm is dat men elkaar als landgenoot dient te helpen. Dit is een vorm van wederkerigheid omdat de betreffende donor zo ook een beroep kan doen op de hulp van zijn landgenoten bij toekomstig onheil (het verzekeringspremiemotief).

Tenslotte komen in 1861 een aantal verzen voor waarvan het motief niet te achterhalen is, hoewel dit niet altijd komt doordat de verzen zakelijk van aard zijn (categorie *zake-*

28 AC, resp. 15, 22 en 24-11861.

29 AC, resp. 13, 15 en 18-1-1861.

30 AC, resp. 13, 26 en 16-1-1861.

31 AC, 1-2-1861.

32 AC, resp. 13, 17 en 20-1-1861.

lijk). De krantenredacties kozen er steeds meer voor om verzen in te korten. Het volgende bericht maakt duidelijk waarom zij dit deden, de hoeveelheid verzen en de grootte ervan nam in 1861 enorm toe:

NB Om de inzenders genoeg te geven, hebben wij tot heden bij de vermelding der giften de bijschriften voluit geplaatst. Deze nemen echter zóózeer in omvang toe, vooral ook door den opgewekten strijd tusschen den "Kaartenman" en zijne tegenstanders, dat opname van al die bijschriften in billijkheid niet geveerd kan worden en ons onmogelijk is.³³

Deze strijd ging over de vraag of het ethisch verantwoord was het leed van anderen als onderwerp voor verzen in de krant te gebruiken. Dit sloot aan op een groter debat over de ethische en esthetische aspecten van watersnoodliefdadigheidsuitgaven.

1825 en 1861 vergeleken: ontwikkelingen in geefcultuur

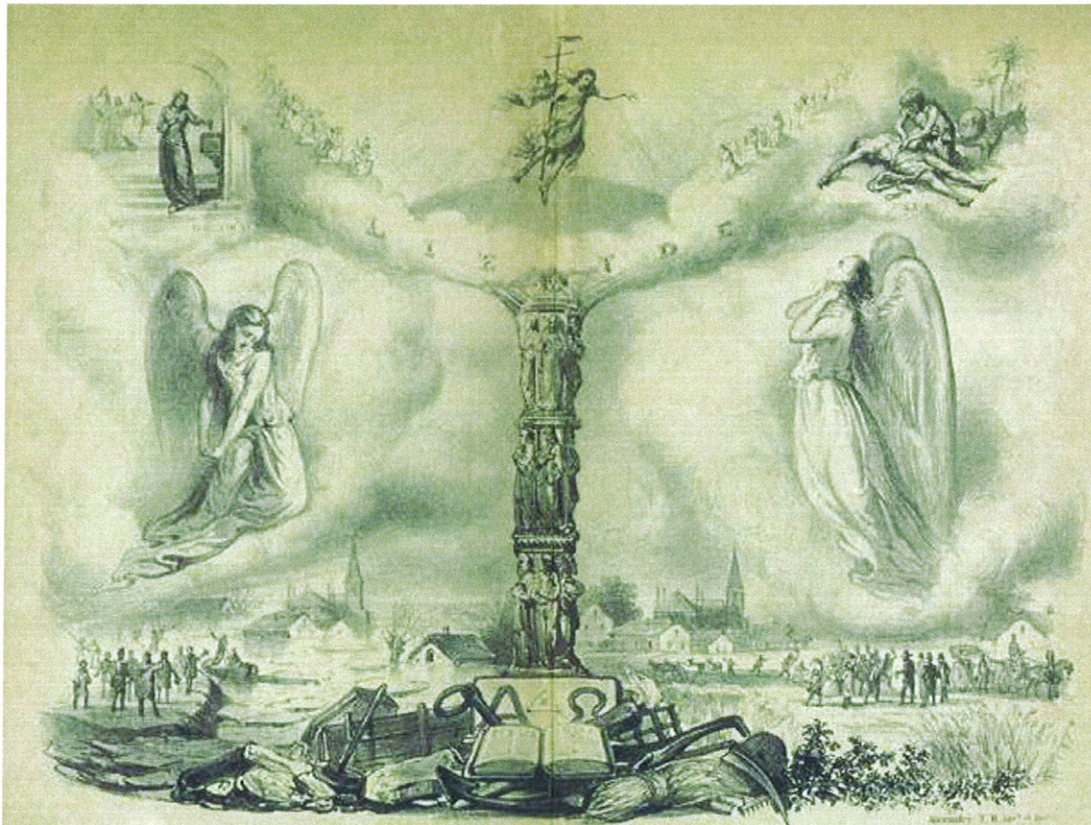
Welke ontwikkelingen zijn er ten aanzien van de geefcultuur waargenomen en hoe zijn deze te verklaren? Wat de geefstructuur aangaat zijn er vooral overeenkomsten, waarbij het opzetten van watersnoodcommissies tijdens de watersnood de belangrijkste is. Verder werd er structureel een beroep gedaan op het inlevingsvermogen en de vrijgevigheid van het Nederlandse volk. Ook bleven de manieren voor geldinning hetzelfde, namelijk door middel van algemene deur tot deurcollectes en door het individueel opsturen van giften.

Verschillen met betrekking tot de geefstructuur zijn er ook, waarvan de belangrijkste de uitbouw naar een natie omvattend stelsel van commissies op de diverse niveaus is. Naast de algemene commissie in Amsterdam ontstonden provinciale commissies en districtscommissies. Daarbij veranderde de rol van de commissie in Amsterdam. In 1825 speelde zij nog een belangrijke rol in de opvang van vluchtelingen, maar door de grotere afstand tot het rampgebied in 1861 niet meer. Verder kwamen er ook meer inzamelplekken voor giften, omdat donors hun giften binnen hun stad op meerdere plekken konden inleveren, maar ook naar meer commissies op konden sturen.

Er is continuïteit ten aanzien van de verzen, namelijk dat de traditie van het publiceren van initialen van donors met verzen in kranten bleef bestaan. Maar betreffende de verzen zijn ook enkele grote veranderingen gevonden die we in verband brengen met grote culturele veranderingen. De eerste opvallende verandering is de verdrievoudiging van het absolute aantal verzen (zie tabel 1). Deze toename kan op twee manieren verklaard worden, ten eerste kwantitatief, doordat liefdadigheid bij steeds meer mensen hoger in het vaandel kwam te staan. Dat was het gevolg van de verinnerlijking van de relatief nieuwe burgerlijke idealen geïnspireerd door de Verlichting. De burger werd zich bewuster van zichzelf en er ontwikkelde zich wat men zou kunnen noemen een nieuwe burgerlijke ideologie. De steunpilaren hiervan waren behalve het christelijke geloof, ook het gezin, goede werken en educatie. Door het betonen van liefdadigheid werd men dus een betere burger en liet ook zien dat men een goede burger was. Dit leidt tot de hypothese dat de groep sponsors groter werd in de negentiende eeuw en daardoor dus ook de hoeveelheid verzen. Een andere, kwalitatieve deelverklaring voor de toename van het aantal verzen is de popularisering van de dichtcultuur in de negentiende eeuw, zoals Mathijssen die beschrijft.³⁴ Watersnoodpoëzie werd niet langer alleen geschreven door bekende dichters, maar door gewone Nederlandse burgers. De verzen in de krant, als het ware een populaire variant van de watersnoodpoëzie, werden niet geschreven om verkocht te worden, maar om de giften te begeleiden. Onze stelling is dus dat het ontstaan van het verschijnsel 'watersnoodverzen' in kranten, bij lijsten van donors van giften voor de leniging van watersnood, en de toename daarvan, aansluit bij de door Mathijssen gesignaleerde nabootsing van de literaire watersnoodpoëzie onder 'gewone' burgers. De hypothese is boven-

33 AC, 9-2-1861; Den Boer, *Omwillen van winter en watersnood*, 91.

34 Mathijssen, *De gemaskeerde eeuw*, 12-13, 222, 229.

Afb. 5. Deze prent vol verwijzingen naar het religieuze motief verscheen tijdens de watersnood van 1855 in het rivierengebied. De opbrengst was zonder twijfel voor slachtofferhulp bestemd. Links een overstromd dorp tijdens een bezoek van de koning met de kerk prominent in beeld. Een medelijdende engel kijkt op het schouwspel neer. De inzet linksboven is een verbeelding van Markus XII, vers 43 ("... Voorwaar, Ik zeg u, dat deze arme weduwe meer ingeworpen heeft, dan allen, die in de schatkist geworpen hebben"). Rechts het in oude welvaart herstelde dorp waarbij de bevolking te hoop loopt voor de koning, die giften uitdeelt. Een engel kijkt dankbaar op naar de Hemelvorst Christus. Rechtsboven de barmhartige Samaritaan met verwijzing naar Lukas X, vers 37 ("... En zo zeide dan Jezus tot hem: Ga heen, en doe desgelijks"). Litho door A. Ver Huell. Dit exemplaar is ingeplakt in W. van der Poll, Schets van den watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in maart 1855 (Tiel 1855). Bibliotheek Regionaal Archief Alkmaar signatuur 13A12.

dien dat in 1861 een groter deel van de donors verzen ging schrijven. Dit werd overigens nog versterkt doordat er een pennenstrijd op gang kwam in de krant over de vraag of het ethisch verantwoord was gedichten te maken over het leed van anderen.

De tweede grote verandering in de verzen betreft de literaire vorm. Het aantal gedichten waarbij gelet wordt op metrum en rijm nam toe en de gedichten worden ook langer. Er trad dus een ontwikkeling op van eenvoudige versregels naar meer serieuze en complexe gedichten die voldeden aan in die tijd geldende literaire vormvereisten.

Een tweede kwantitatieve karakteristiek is dat de categorie Individuele benadering slachtoffers afneemt (van 55 naar 16 procent en dat alle andere categorieën toenemen. De grootste toename betreft de verdrievoudiging van de religieuze categorie. Die liep op van 7 procent in 1825 tot 20 procent in 1861. Daar komt bij dat het refereren aan Bijbelverzen, al dan niet afgekort, in 1861 volledig nieuw was. Een verklaring voor dit nieuwe religieuze accent is opnieuw te vinden in de grote culturele ontwikkelingen. Binnen het protestante deel van de Nederlandse samenleving werd de geloofsbeleving weer meer en ook anders geuit.³⁵ Er ontstonden actief belijdende stromingen, geïnspireerd door voormannen als

35 Ibidem, 59.

Da Costa en Bilderdijk. Bijbelverzen citeren en met name ook het verwijzen naar plaatsen in de Bijbel met afkortingen lijken ons bij uitstek een protestants fenomeen dat aansluit bij deze vernieuwing van het Protestantisme.

Conclusie

In de negentiende eeuw kwam er in Nederland een specifieke geefcultuur tot ontwikkeling, die was gericht op hulpverlening bij watersnood. Belangrijk was de inrichting en uitbouw van een stelsel van commissies, geïnitieerd door de nieuwe nationale staat. De commissies traden onmiddellijk in werking na het breken van de dijken. In werkwijze sloten zij aan op oudere tradities van hulpverlening bij watersnood van private groepen, vooral uit Amsterdam. Met name de zeer precieze opname van de schade en de nauwkeurige financiële verslaglegging vallen op. Op andere punten kan worden gewezen op continuïteit met nog oudere tradities. De manieren van geld inzamelen en het belang van het scheppen van een betrouwbaar beeld van de hulpverleningsorganisatie zijn karakteristieken die wortels hadden in de middeleeuwse en vroegmoderne, geheel lokaal georiënteerde, algemene geefstructuur, gericht op armen, wezen, weduwen, zieken en andere behoeftigen. De financiële transparantie die kenmerkend was voor de geefstructuur maakte vermoedelijk deel uit van de motivatie van de donors. Belangrijk verschil is echter dat in de negentiende eeuw de algemene armenzorg nog geheel op lokale leest geschoeid was, terwijl de watersnood liefdadigheid nationaal georganiseerd werd.

De watersnoodcommissies steunden voor een belangrijk deel op giften van particulieren. Rond de gift ontstond een merkwaardige traditie, die aansloot bij de ontwikkeling van de watersnoodpoëzie van contemporaine literatoren, maar qua vorm leek op de loterijprosen uit eerdere eeuwen. Lijsten van donors werden in de krant gepubliceerd met daarbij één of meer versregels, wat wij 'watersnoodverzen' noemen. Wij leiden daaruit drie soorten geefmotieven af (tabel 2). Het persoonlijk belang van de donors en de reciprociteit jegens de medemens werden verwoord in teksten waarin donors en slachtoffers werden gezien als leden van een natie. Deze motieven kwamen ook terug in teksten waarin gerefereerd werd aan burgerlijke idealen als goedgeefsheid. Reciprociteit jegens God werd verwoord in formuleringen over de christenplicht en dankbaarheid voor genade hier en in het hiernamaals. De reciprociteit jegens God werd ook uitgedrukt in verzen waarin de donors de slachtoffers individueel benaderden.

Voor de toename van de watersnoodverzen stellen we twee verklarende hypothesen voor. Ten eerste komt dit omdat goede daden jegens de medemens in het hier en nu behoorden tot het nieuwe mensbeeld van de burger, geïnspireerd door de Verlichting. Ten tweede zoeken we de verklaring in de popularisering van de dichtcultuur. Opvallend is tenslotte dat het aandeel van het religieuze motief zwaarder werd en dat de verwoording van de verzen een sterkere protestantse uitstraling kreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw. We zien hierin het doorwerken van nieuwe vormen van geloofsbeleving.

Het onderzoek naar hulpverlening bij watersnood vertoont nog veel hiaten. Met dit artikel – dat de hulpverlening bij twee overstromingen in de negentiende eeuw vergelijkt – is een eerste stap gezet om lange termijn ontwikkelingen te identificeren. De bestudering van meer overstromingen in de negentiende eeuw is wenselijk. Ook de hulpverlening tijdens waternoden op lokaal niveau voor 1800 lijkt een vruchtbaar onderzoeksthema. Onze resultaten vergelijkend met de literatuur over andere soorten van liefdadigheid voor 1800, kan als hypothese gesteld worden dat in de negentiende eeuw de beloning van het geefgedrag bij watersnood ook op aarde wordt verwacht, terwijl in de periode daarvoor, de donor zijn beloning voor liefdadigheid toch vooral in het hiernamaals verwachtte.

Tenslotte komen we terug op de aan het begin van dit artikel gestelde vraag: waarom geven mensen en geven zij zelfs veel voor hulpverlening bij watersnood? Wij vermoeden dat overstromingen en de bijbehorende geefcultuur voldoen aan twee essentiële behoef-

ten van de mens, namelijk aan emotionele ervaring en aan orde. Mensen gaan op zoek naar sensationeel nieuws, mede daarom maakt een watersnood zo'n indruk op een samenleving. De ramp onderbreekt de sleur van alledag en voldoet aan de behoefte om verstoeld te staan. De watersnood verbijstert mensen en achtervolgt hen. Tegelijk wordt de behoefte acuut om de ontstane wanorde weer te herstellen en om de vreselijke gebeurtenissen te plaatsen en te verwerken. In deze emotionele toestand zetten de idealen van liefdadigheid, al dan niet gebaseerd op reciprociteit jegens God en de medemens en geïnspireerd door de Verlichting en het Christelijke geloof, mensen en masse in beweging om door giften de verstoring van hun wereldbeeld te reduceren en de orde te herstellen.

Bijlage Watersnoodverzen in de *Amsterdamsche Courant* 1825

TABEL 1. VERSREGELS AMSTERDAMSCHER COURANT 1825 EN 1861

Categorie	Subcategorie	AC 1825			AC 1861		
		abs.	%	cat. %	abs.	%	cat. %
Individuele benadering	Ongelukkigen	33	24		18	4	
slachtoffers	Noodlijdenden	40	29		46	11	
	Overig	3	2	55	3	1	16
Nationalistische benadering	Medelijdend	5	4		10	2	
slachtoffers	Vriendschappelijk	10	6		13	3	
	Onderdeel groot geheel	5	4	14	69	15	20
Zakelijk		23	17	17	129	30	30
Idealen burgerschap		9	6	6	42	10	10
Religieus		9	7	7	89	20	20
Overig		1	1	1	16	4	4
Totaal aantal versregels		138		100	435		100

TABEL 2. GEEFMOTIEVEN

Motivatie voor geven	Categorie	Subcategorie
reciprociteit God	Individuele benadering	Ongelukkigen
neutraal	slachtoffers	Noodlijdenden
neutraal		Overig
persoonlijk belang	Nationalistische	Medelijdend
reciprociteit mens	benadering slachtoffers	Vriendschappelijk
reciprociteit mens		Onderdeel groot geheel
neutraal	Zakelijk	
rec. mens/ pers. belang	Burgelijke idealen	
reciprociteit God	Religieus	
	Overig	